ХАЙ СПИНИТЬСЯ ЧУДОВА МИТЬ!

Замість останнього слова

18 травня за старим стилем був день народження моєї матері. Я вистрибом повертався додому, склавши останнього іспита з географії, а це означало, що я перейшов з третього класу Охтирської гімназії в четвертий. Замість подарунка, я ніс матері "п'ятірку", яку не так легко було добути в НикАнора Івановича Клевцова, прозваного в гімназії за довготелесість "Макароном". У Макарона, викладача географії, був свій улюбленний "коник", на якого він раз у раз сідав на іспитах: з ледве помітною в старих вицвілих очах хитрістю Макарон загадував учневі мандрувати з Охтирки в різні країни світу. Ще напередодні я подумки мандрував до Нью-Йорка, Сінгапура й Сіднея, але найбільше наполягав на подорож до Англії. Це тому, що в Лондоні жив знаменитий генерал Баден-Пауль, основоположник бойскаутизму. Про цього генерала я вичитав у єдиному на всю дореволюційну Росію журналі "Ученик", котрий активно пропагував створення в Росії організації бойскаутів під назвою "Юные разведчики". Я зважився написати цьому лондонському генералові листа, і, на мій крайній подив, через місяць одержав од генеральської секретарки відповідь російською мовою з купою бойскаутських книжок та журналів по-англійському.

Сьогодні на іспиті мені поталанило витягти квитка "Англія". Тільки-но я почав оповідати про людність, флору й фауну Британського острова, як Макарон спинив мене:

— А чи не будете ви ласкаві розповісти нам, як ви поїдете з Охтирки до Лондона?

Я одразу ж на словах поїхав залізницею до Одеси, сів на морський пароплав і майнув ним у Чорне море. Проскочивши щасливо через Босфор і Дарданелли та перетнувши Мармурове й Егейське моря, я

виплив у Середземне, далі через Гібралтарську протоку опинився в Атлантичному океані й, минаючи береги Іспанії та Франції, дістався до Ла-Маншу, де замислився — чи мені зійти з пароплава в Дуврі й їхати до Лондона залізницею, чи пливти далі до гирла Темзи, щоб там, пересівши на річковий пароплав, прибути до столиці Великобританії.

— А ще як можна — з Охтирки до Лондона? — підступно спитав Макарон, та я, не моргнувши оком, затараторив:

— Можна через Петербург, Фінську затоку...— і Макарон, не питаючи вже мене ні про флору, ні про фауну, вивів у журналі жирне "5".

Ідучи додому, я ще раз подумки повторював свою вдалу подорож із Охтирки через моря й океан, наперед смакуючи пиріжки з м'ясом, які мати так уміло пекла за рецептами "Советы молодым хозяйкам".

Але-що це? Коло нашого дому на розі Вище-Котелев-ської вулиці та Зеленого провулка збираються люди, тривожно перешіптуються, а дехто, сміливіший, видряпується на призьбу, щоб зазирнути в крайнє вікно. Гості? Та ні, гості прийдуть увечері привітати матір з днем народження й ніхто з них не дозволить собі так поводитись у гостинному, але строгому щодо пристойності нашому домі...

Передчуваючи щось недобре, я прискорив ходу й через одчинені навстіж двері увійшов до покоїв, де теж товклися хтозна-чого чужі засмучені знайомі й незнайомі люди.

Назустріч мені кинулась моя заплакана мати й гірко заридала:

— Подумай тільки, яке лихо, та ще в мій день: Федінька застрілився! О боже...

Я кинувся в кутню кімнату, де з початку навчального року жив у нас на квартирі восьмикласник Федя Горбач.

Засунувши під потилицю ліву руку й витягнувши на ліжку довгасті, покладені одна на одну ноги, лежав нерухомо одягнутий у чорну тужурку Федя. Права рука, мабуть після пострілу, впала, випустивши револьвер, і тепер безсило звисала з ліжка. З маленької дірочки на правій скроні тягнулась темно-червона струмина закипілої вже крові, а на підлозі застигла невелика кривава калюжка.

За Фединим столиком сидів поліцейський пристав і повільно гортав сторінки підручників та книжок, шукаючи передсмертної записки самогубця. Край столика лежав маленький, блискучий, витертий від крові револьвер системи "Бульдог", з якого Федя порішив себе. Пристав на всякий випадок повиймав із револьвера решту — п'ять набоїв, і вони лежали поряд купкою як речові докази події. Я здаля дивився на них і ніяк не міг збагнути, як могла маленька олив'яна кулька обірвати людське життя, та ще на світанку його.

Мати покликала мене їсти, але я ще раз глянув на мертвого Федю, в якого на губах застигла, здалось мені, усмішка, а високе чоло ніби ще думало щось, тільки темна струмина на щоці й червона пляма на підлозі свідчили, що Феді більше нема й ніколи не буде. Ніколи! Яке це страшне слово...

Мати завела мене в спальню, де не було сторонніх людей, що без дозволу товклися в наших покоях, і, підсуваючи мені тарілку з теплими ще пиріжками, схвильовано оповідала: — Вийняла пиріжки з печі, глянула на годинника: вже на одинадцяту пішло, а Федінька ще спить. Хотілось почастувати його гаряченькими пиріжками, підійшла до його дверей, постукала тихенько раз — не озивається; постукала вдруге — мовчить. Тихенько прочинила двері, глянула, а там — на підлозі кров і непогашена свічка на стільці біля ліжка догорає... Я стерялась, кинулась у двір і кричу: "Люди добрі, допоможіть! Наш Федя наклав на себе руки..." Збіглись сусіди, хтось кинувся в поліцію, повідомили молодшого Федцного брата, що живе аж на Повстяній, той прибіг, постояв, бідолашний, трохи й помчав на пошту — телеграму батькам... Уявляю, що буде з нещасною Фединою мамою!..

Я надкусив теплого пиріжка з м'ясом, але їсти далі не міг. Певно, й мертве Федине тіло — ще тепле,— промайнуло в голові, і мене так занудило, що я потім цілий рік не міг дивитись на пиріжки з м'ясом.

Федя був один з перших учнів в останньому восьмому класі Охтирської гімназії. Він видавався не про свої літа старшим і розвиненішим і скидався більше на студента, ніж на гімназиста. Проте не чванився тим, був добрим товаришем, а у вільний час охоче розмовляв і зі мною, жовторотим третьокласником. Якось я похвалився Феді, що в петербурзькому журналі "Ученик" надруковано мого вірша "Цусима", і Федя по-діловому спитав: "А гонорар вони платять?" Уперше почувши це слово, я сприйняв його не як грошову вартість, а від латинського "Ьопог", цебто вияв пошани й зичливості, і впевнено відповів: "Аякже! Ось надіслали авторського примірника й заохочувального листа". Федя посміхнувся й пояснив мені прозаїчне значення цього дивного слова.

У третій чверті того року до нашої гімназії прибув замість симпатичної, але хворої на туберкульоз викладачки французької мови Софії Нарцизівни справжній француз, мало не з самого Парижа, месьє Шарль. Високий на зріст, трохи смаглявий, з пишними чорними вусами й такою ж чорною кучмою на голові, він здавався мені схожим на Мопассана, якби можно було вдесятеро збільшити його розум, такт і кмітливість. Хтозна, чи мав він якусь педагогічну освіту, бо в його поводженні й методиці цього не було помітно, а в гімназії пройшла чутка, що він просто колишній лакей з якогось фешенебельного паризького ресторану. Про Росію, з усього видно, в нього було досить тьмяне уявлення як про країну, людність якої визначається фанатичною релігійністю й безмежною глупотою. Це призводило до курйозів, чутка про які миттю облітала всю гімназію й передувала першим педагогічним дебютам в інших класах. Отак, приміром, у четвертому класі лекція французької мови була першою; черговий у класі, як годилося, вийшов до кафедри прочитати молитву перед навчанням і доповісти вчителеві, кого немає в класі та що загадано на сьогодні вивчити. Чергувати в той день випало відомому своїми витівками пустунові, котрий, прочитавши

належну молитву, став читати й інші, що пам'ятав із закону божого. Коли його релігійний репертуар вичерпався, він з тим же побожно-серйозним виразом обличчя став декламувати байки Крилова, ревно хрестячись і раз у раз стаючи навколішки* Увесь клас давився від сміху, але, щоб не загнати чергового на слизьке, ледве стримувався й мовчки хрестився. Француз стоячки терпляче ждав кінця безкінечного моління: треба ж бо поважати релігію й звичаї чужої країни! Тим часом одчай-дух, низько вклоняючись до ікони в кутку класу, позирав між навмисно розчепіреними ногами на круглі вікна в дверях позаду, куди інколи заглядав наглядач, а то й сам інспектор гімназії. Це була доречна обережність, бо інспектор таки цікавився, як проходять у класах перші лекції месьє Шарля.

Пустун дійшов до байки "Лисиця й виноград" і пополотнів: у кругле вікно, напружено прислухаючись, дивився інспектор, здивований, що так довго затяглася коротка молитва перед навчанням. Він рвучко увійшов у клас, проінструктував ламаною французькою мовою месьє Шарля і вивів з собою зухвалого пустуна.

Месьє Шарль, дізнавшись, як його пошили в дурні, розгнівався не тільки на четвертий клас, а й на всю Охтирську гімназію і раз у раз вигукував з французьким прононсом "больван!" — одне з небагатьох слів свого убогого російського лексикону. Особливо він побоювався капосних підступів в останньому, восьмому класі, де сиділи дебелі парубчаки, дехто з темним пушком над верхньою губою й майже всі з хитрувато-скептичними поглядами, з якими вони не крились перед збентеженим месьє Шарлем.

У лексиконі месье Шарля бракувало чомусь слова "фамилия" й через те він користувався словом "имя", що теж призводило до непорозумінь. Коли месьє Шарль уперше прийшов у восьмий клас, він, оглядаючи учнів своїми чорними вирлами, звернув увагу на серйозне обличчя Феді Горбача. Мабуть, помисливому французові Федя видався найспокій-нішим для першого знайомства.

— Как твое имя? — спитав месьє Шарль, показуючи ручкою з пером на Федю.

Федю трохи кинуло в жар від звернення француза до нього на ти, бо всі вчителі звертались до учнів, починаючи з першого класу, на ви, але він стримався й спокійно відповів по-російському:

— Федор.

Француз кинувся до класного, журналу, де на першому місці стояли прізвища й лиш на другому імена. Він пробіг очима через усі двадцять дев'ять прізвищ, але "Федора" не знайшов. Не інакше як нова каверза, подібна до безкінечного моління в четвертому класі,— подумав месьє Шарль, і роздратоване лице його стало буряково-червоним.

— Больван! Как твое имя? — крикнув він гнівно.

Для амбітного Феді цього було занадто, і Федю прорвало:

— Сам ты болван! — вигукнув він і демонстративно вийшов із класу.

Таке нечуване грубіянство не можна було подарувати навіть такому дисциплінованому й старанному учневі, яким усі знали Федю досі. Його виключено з гімназії, однак не з "вовчим білетом" — без права вступати в будь-який навчальний заклад Російської імперії, а допущено складати іспит на атестат зрілості екстерном.

Федя скинув із себе осоружну гімназіальну уніформу, перебрався в чорну тужурку й засів за підручники. До нього часто навідувались товариші з класу, бо Федю всі любили, і він успішно приготувався самотужки до суворих весняних іспитів. Навіть на побачення з коханою дівчиною, восьмикласницею Вірою Місан, він рідко тепер ходив, та тут була й інша причина.

Хто зна, чи любила Віра Федю так само, як він її, бо приділяла увагу й другому хлопцеві з Фединого класу, котрий захоплювався поезією Бальмонта й Блока і сам пописував вірші. Бідолашний Федя тяжко переживав суперництво і, щоб добитись повноцінності в очах красуні, коли-не-коли відсував набік підручники й брався вивчати твори Бальмонта напам'ять, поволі захоплюючись і сам його поезією.

Відлюдкуватий і вразливий, Федя таївся з своїм коханням навіть перед близькими товаришами. Вони лиш здогадувались про це, випадково бачачи Федю на віддаленій вулиці разом із вродливою Місан, що зосереджено слухала тиху Федину мову.

Зайшов травень, коли кінчилось загальне навчання й почалась іспитова гарячка. У восьмому класі два перших письмових іспити — "сочинение", цебто твір, та з математики — були вирішальні: хто провалювався на них, того вже не допускали до дальших, усних іспитів; якщо ж кому щастило доскочити на них високих оцінок, той міг не турбуватися за усні іспити, бо далі все підганялось під ранжир перших, найтяжчих.

Федя склав обидва іспити на "5".

Давалося чотири дні підготуватись до усних іспитів. Другого дня перерви, коли стали відомі перші оцінки, Федя ішов увечері відсвяткувати десь з іншими абітурієнтами свій блискучий стрибок у дальше напівсамостійне життя. Повернувся він дуже пізно, коли я вже спав. Власне, він не прийшов сам, а його, п'яного до нестями, принесли на руках шість товаришів, роздягли й бережцо поклали в ліжко.

Прокинувся Федя третьогр дня пізно, мабуть з перепою, сумний і мовчазний. Неохоче поснідав,, певно, соромлячись перед моєю матір'ю за свій учорашній вигляд, бо досі ми ніколи не бачили його п'яним, і мляво подався до своєї кімнати сісти за підручники.

Увечері Федя знову кудись пішов і повернувся десь опівночі веселий і радісний. І хто б міг подумати, що цієї ночі Федя застрілиться?..

Даремно поліцейський пристав, перегорнувши всі Федині книжки та нишпорячи по кишенях одягу, шукав передсмертного запису: його ніде не було.

Ховали Федю через день, коли приїхали вкрай засмучені батьки.

Похорон у повітовому місті взагалі був подією, але коли ховають самогубця, що, не знати з якої причини, сам наклав на себе руки,— величезна сенсація. Тичба всякого люду зібралась коло нашого дому в той ясний травневий день, коли все навколо цвіло, буяло життям і ніщо не нагадувало про смерть. Найбільше було гімназистів, бо майже всі учні старших класів прийшли провести Федю в останню путь. Впадало в очі, що не прийшов ніхто з гімназіальних учителів, лиш голова батьківського комітету, відомий у місті ліберал Андрушов, зважив за потрібне взяти участь у похоронній процесії й принести вінок з написом: "Жертві недосконалої педагогічної системи". Не було й духівництва, бо, за релігійними поняттями, самогубство є великий гріх, і самогубців ховають десь поза православним кладовищем, та хтось подбав, щоб у цьому випадку було зроблено виняток, і тому глибока яма чекала на Федину труну на головній алеї соборного кладовища.

Смерть уже стерла з Фединого обличчя тінь передсмертної усмішки, і Федя лежав із складеними на грудях восково-жовтими руками, мов передумавши все й нарешті спочивши від іспитових турбот і тяжких особистих переживань.

Коли найближчі Федині товариші підняли зі столу труну, голосно скрикнула Федина мати, що досі якось стримувалась, заплакала гірко й моя мати, котра полюбила Федю, як рідного, зволожились очі й у багатьох гімназистів.

Без похоронного співу, без жалобної музики Федину труг ну понесли тихо до її вічного пристановища, а за труною, далеко позаду від Фединих батьків, ішла між гімназистами-восьмикласниками й Віра Місан у чорній жалобі. Десь попереду, перед віком, несли між багатьма вінками і її вінок з лаконічним написом: "Феді від Віри".

Минуло два тижні.

Роз'їхалися з міста абітурієнти, заспокоїлась і моя мати, що тяжко переживала перші дні драму в нашім домі, лиш не могли одійти від глибокого враження я та Віра Місан, котра щодня надвечір звільна проходила повз наш будинок, простуючи з свіжими квітами в руках до Соборного кладовища.

У Фединій кімнаті все прибрано й переставлено, щоб ніщо не нагадувало тут те, що скоїлося ще так недавно. Кімната лишалась вільною до початку навчання в середині серпня, коли мати здасть її новим квартирантам, а тим часом, на літо, в ній оселився я.

Нерозв'язана загадка — чого Федя покінчив із життям, саме коли воно всміхнулось йому під час іспитів,— не покидала мене, тим більше що перед своєю смертю він був веселий і радісний? Що ж змусило його кінець кінцем замислитись і натиснути гашетку "бульдога"? Що?..

Я дивився на порожнє тепер місце, де стояло Федине ліжко, пригадував дивний вираз мертвого обличчя, підходив до крайнього вікна, перед яким стояв раніш столик із Феди-ними книжками й зошитами, дивився крізь вікно на Вище-Котелевську вулицю, намагаючись відтворити в уяві те, що бачив Федя востаннє в житті. Ось ряд електричних ліхтарів, удалині соборна дзвіниця, аптека... А може, Федя підвівся з-за столу й глянув ліворуч — на замулене Зелене озеро під старими вербами, що торкнулося одним боком Вище-Котелевської вулиці? Може...

І раптом мої очі спинились на дрібно писаних олівцем літерах у лівому кутку лутки. Я нахилився й прочитав:

Пусть завтра будет мрак и холод — Отдам я сердце лучу: Я буду счастлив, я буду молод — Я так хочу!

БАЛЬМОНТ

І збоку — дата напису: 17.У 1913.

17 травня! Переддень Фединої смерті чи останні години того дня...

Це писав Федя, напевно, після того, як повернувся від-кілясь радісний і веселий, щоб через короткий час вистріли-

ти собі в скроню. Це його передсмертна записка, яку так і не знайшов поліцейський пристав...

Але ж кінчають життя самогубством — з розпуки, з од-чаю, з безвиході, невже можна накласти на себе руки з радості?

І нараз, мов у непроглядній пітьмі, зблиснуло яскраве світло, в моїй уяві постала розгадка Фединого самогубства.

Безперечно, він повернувся тоді з побачення. Що сказала йому кохана дівчина, яку радість, а може, й щастя подарувала вона закоханому в неї до самозабуття Феді,— лишилось таємницею. Віра Місан була теж відлюдкуватою людиною, ні з ким не ділилась ні своєю радістю, ні своїм горем. Вона мовчки переживала страшну втрату й, ходячи щодня на Федину могилу, сама того не розуміючи,— творила з мертвого Феді культ. Лиш пізньої осені, коли перший сніг припорошив Федину могилу, вона виїхала з Охтирки назавжди.

Але тоді, в ту фатальну ніч, Федя повернувся від неї щасливий. Ліг на ліжко, ще думаючи про недавню чарівну мить, котра хто зна, чи повториться коли в житті, така досі невідома, первинно прекрасна. І Федю пройняла химерна думка: а чом би й не спинити цю мить навічно?

Він не знав, як і я тоді, Олесевого:

Ти не дивись, що буде там, Чи забуття, чи зрада,— Весна іде назустріч нам, Весна в сей час вам рада.

Феді промовляв лише Бальмонт:

...завтра будет мрак и холод...

Так чого ж не віддати зараз "сердце лучу"? І короткий спалах пострілу на мить опромінив щасливого Федю.

Так воно було чи ні — ніхто не скаже: Федя забрав таємницю своєї смерті в могилу, а Віра Місан вивезла її з Охтирки хтозна-куди.

Не раз у житті я згадував Федю і його загадкову смерть, не раз знадна спокуса штовхала мене наслідувати його приклад, але то були хвилини розпачу, тоді як Федя сам спинив своє життя в мить щастя.

Отак і дотягнув до похилого віку, коли хоч-не-хоч, а доведеться десь незабаром, поза своєю волею, покидати життя. Те життя, котре, попри всі його злигодні й лиха, все ж лишається прекрасним!